

Nová bezpečnostní architektura Evropy – spolupráce pro XXI. století

Adolf Novotný - Ándor Šándor - František Škvarda - Ilona Švihlíková - Ivan Bušniak - Jan Kavan -
Jan Kohout - Oskar Krejčí - Pěter Juza - Zdeněk Matějka - Zdeněk Zbořil

Praha 22. listopadu 2011

Vědecká konference pod záštitou poslance Parlamentu ČR Františka Bubla

PRO A PROTI

11/2011

NA PROTIRAKETOVÉ FRONTĚ KLID

OSKAR KREJČÍ

informace
konference@publica.cz

RES PUBLICA, SDRUŽENÍ PRO INFORMACE
VYSOKÁ ŠKOLA MEZINÁRODNÍCH A VEŘEJNÝCH VZTAHŮ PRAHA
SPOLEČNÝ PROJEKT OD ROKU 2007

Za slunného dne, za deště i bouře pokračuje lidstvo v přípravách na novou velkou válku. Jak upozorňuje Stockholmský institut pro výzkum míru (SIPRI), finanční či dluhová krize nezabránila tomu, že celoplanetární vojenské výdaje loni vystoupaly nad 1600 miliard dolarů - což je o 1,3 % více než v roce 2009 a o plných 50 % více než roku 2001. Ve stálých cenách vyrostly vojenské výdaje států NATO během první dekády 21. století z 669 miliard na 1005 miliard dolarů. Pro srovnání: loni v běžných cenách tvořily výdaje NATO 1018 miliard, zatímco u Organizace Smlouvy o kolektivní bezpečnosti, jejímž členem je Rusko, to bylo 61,6 miliard dolarů, tedy méně než šestnáctina.

Příznačný je osud smutně proslulého řeckého dluhu. Při jeho nezaujaté analýze lze snadno zjistit, že v Evropské unii je to právě Řecko, které dlouhodobě vydává největší podíl svého HDP na vojenství. Tabulka číslo 1, připravená na základě údajů European Defense Agency, připomíná, že v roce 2009 převyšovalo Řecko ve vojenských výdajích na hlavu průměr Evropské unie. A nejen to: jak upozorňuje SIPRI, tento stát s 11 milióny obyvatel byl v letech 2006 a 2009 mezi pěti největšími kupci zbraní ve světě. V letech 2006 - 2010 byly Athény největším dovozcem zbraní z Německa a třetím největším zákazníkem francouzských zbrojovek. Ještě mezi lety 2008 a 2009 vyrostly vojenské výdaje Řecka z 5,81

na 6,24 miliard eur; loni ovšem klesly o více než 10 procent.

Tabulka č. 1
Vojenské výdaje per capita v roce 2009 v eurech

Řecko	535
Evropská unie	392
Česko	215
Slovensko	178

Pramen: European Defense Agency -
http://www.eda.europa.eu/publications/11-03-15/National_Defence_Data_in_2009

* * *

Klid na západní frontě, který popisoval Erich Remarque ve svém slavném románu, byl plný umírajících lidí. Byl to klid zákopové války, kdy se vojáci připravovali na průlom či obranu - a státy či režimy spěly ke zhroucení z vyčerpání. Dnes se mnozí státníci chovají tak, jakoby chtěli planetu uzbrojit. Nebo velkou válku skutečně začít. Někdy na konci tohoto desetiletí. To bude například dokončena globální protiraketová obrana USA. Alespoň podle platných plánů a dosavadního postupu její výstavby. Tabulka číslo 2 ukazuje, že ministerstvo obrany USA nepočítá s omezením výdajů na tuto obranu - v letech 2012 až 2016 by na globální protiraketovou obranu Spojených států bylo vynaloženo více než 43,5 miliard dolarů.

Tabulka č. 2
Výdaje na globální protiraketovou obranu USA
(v miliónech dolarů)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2012-2016
8416,3	8625,7	8725,0	8586,8	8777,8	8817,6	43.533,0

Pramen: Missile Defense Agency: MDA Fiscal Year 2012 Budget Outline, s. 4 - <http://www.mda.mil/global/documents/pdf/budgetfy12.pdf>

Ikdyž se z pražských ulic podařilo odstranit manifestanty 8625,7 oznámením, že radar v Brdech nebude, výstavba evropské části amerického globálního systému pokračuje podle postupu rozděleného na čtyři etapy: A "Phased, Adaptive Approach" for Missile Defense in Europe schválil prezident Barack Obama v září 2009; tehdy ještě počítal s „velkým radarem“ v České republice. Tento plán předpokládá:

- **Fáze I.** (rok 2011). Nasazení stávajících osvědčených systémů protiraketové obrany, a to včetně námořních systémů Aegis, protiraketovými raketami SM-3 (Block IA), a senzory, jako jsou představené armádní či námořní radary (AN/TPY-2). Takto mají být řešeny hrozby balistických raket na evropském válčišti a ochrana v Evropě nasazených pracovníků z USA, včetně jejich rodin;

- **Fáze II.** (do roku 2015). Po testování nasazení kvalitnější verze antiraket SM-3 (Block IB), vylepšení námořních a pozemních senzorů. Takto bude rozšířena chráněná oblast proti hrozbám raket krátkého doletu (SRBM, tedy tisíc kilometrů a méně) a středního doletu (MRBM, dolet 1 až 3 tisíce kilometrů);

- **Fáze III.** (do roku 2018). Po dokončení vývoje a testování budou nasazeny pokročilejší antirakety SM-3 (Blok IIA). Mají být schopny čelit hrozbám raket krátkého, středního a delšího doletu (IRBM, dolet 3 až 5,5 tisíc kilometrů);

- **Fáze IV.** (do roku 2020). Po dokončení vývoje a testů nasadit antirakety SM-3 (Block IIB), které by měly lépe ničit rakety středního doletu řádu MRBM i IRBM, ale i mezikontinentální balistické rakety (ICBM, dolet dále než 5,5 tisíc kilometrů) tvořící potenciální hrozbu pro Spojené státy.

Také Národní bezpečnostní strategie USA, kterou Obama podepsal v roce 2010, předpokládá „posílení našich regionálních zařízení pro odstrašení – například prostřednictvím fázované, přizpůsobivé protiraketové obranné architektury“. Výsledkem by měl být v roce 2020 systém s přibližně 440 antiraketami SM-3 umístěnými na 43 lodích a dvou pozemních základnách v Evropě.

Ke změnám oproti Bushovým plánům došlo pouze s větším důrazem na umístění některých částí systému na hladinu moří. V Evropě jsou do plánů USA zapojeny především Polsko (antirakety, fáze

III), Rumunsko (antirakety, fáze II), ale i Turecko (radar) a Španělsko (přístav pro lodě Aegis). Předpokládá se, že summit NATO v květnu 2012 vyhlásí završení fáze I a přechod do instalace zařízení fáze II. Z celého projektu je zřejmé, že výstavba globální protiraketové obrany nejen nadále probíhá, ale také počítá s neustálým zdokonalováním jak raket, tak senzorů a velitelských stanovišť. Kromě známých východních, jižních a západních teritorií kolem Íránu a Severní Koreje, ale také kolem Ruska a Číny, kam je rozmisťován globální protiraketový systém USA, se nově začíná hovořit i o Severním ledovém oceánu.

* * *

V souvislosti s projekty protiraketové obrany se objevila ještě jedna velmi významná změna oproti dobám, kdy byl prezidentem George Bush ml: proklamace o tom, že protiraketová obrana není budována proti Rusku, se mají změnit na spolupráci s Ruskem. Například podle nové strategie NATO, schválené v listopadu 2010 na summitu v Lisabonu a nazvané Aktivní angažovanost, moderní obrana, schopnost chránit obyvatelstvo a území před raketovým útokem je charakterizována jako „ústřední prvek naší kolektivní obrany“. Zároveň se však uvádí, že NATO bude „aktivně hledat kooperaci v protiraketové obraně s Ruskem a ostatními euroatlantickými partnery“. To je jasné naznačení cesty od nejistoty, když ne konfrontace, ke spolupráci.

Jenže – skutečně se tak děje?

Zatím je pouze z ruské strany slyšet neustále připomínání příslibu spolupráce, kterou se při výstavbě protiraketové obrany, a to ani v oblasti Evropy, nepodařilo v dělné rovině navázat. Při schůzce Rady NATO – Rusko loni v prosinci v Lisabonu, ruský prezident Dmitrij Medveděv nabídl vybudovat na principech partnerství společnou protivzdušnou a protiraketovou obranu. Nejdůležitější část návrhu předpokládala vytvoření sektorového systému evropské protiraketové obrany, v němž by si Rusko a NATO rozdělily zóny odpovědnosti. To by předpokládalo spojení obou systémů.

Zpřesňovaný ruský návrh dnes předpokládá, že by se na evropské protiraketové obraně mohl podílet každý evropský stát, tedy nejen členové Aliance a Rusko. Navíc je spojen s požadavkem, aby spolupráce byla podložena dlouhodobými smluvně-právními dokumenty. Všechny pokusy nastartovat kooperaci takovýmto směrem však zatím selhaly. Poradkyně prezidenta Obamy a náměstkyně ministryně zahraničí Ellena Tauschererová letos v březnu v projevu na 9. výroční konferenci o protiraketové obraně k tématu spolupráce s Ruskem obrany uvedla, že Rusko má aktiva včetně radarů systému včasného varování, které může do spolupráce nabídnout.

Výsledkem by mohla být „společná analýza, společná cvičení a sdílení dat“ mezi „systémy protiraketové obrany, které se vzájemně posilují“. Ale téma uzavřela větou: „Nakonec NATO bude bránit NATO a Rusko bude bránit Rusko.“ K problému právních ukotvení této spolupráce pak v polovině října dodala: „Nemůžeme poskytovat právní závazky, aniž jsme se dohodli na omezení protiraketové obrany, která musí nutně držet krok s vývojem hrozeb.“ Proslýchá se, že by mohlo dojít k podpisu dohody na úrovni náměstků ministrů – ovšem takováto úmluva by nepodléhala ratifikaci nutně pro mezinárodní smlouvy.

Charakteristika frázového budování podílu USA na protiraketové obraně NATO odpovídá postupu výstavby globálního systému protiraketové obrany Spojených států. Z tohoto hlediska nejvíce obav vyvolává – a to jak v Moskvě, tak i v Pekingu – fáze III a fáze IV, tedy období po roce 2018. Důvodem je fakt, že by antirakety SM-3 v té době teoreticky měly být schopny ničit jejich mezikontinentální balistické rakety odpálené jako odvěta na útok. Tím by se výrazně snížila odstrašovací vlastnost raketojaderného arzenálu Ruska a Číny, jejich schopnost tzv. druhého úderu.

Podle některých vojenských analytiků by ohrožení strategického potenciálu Ruska mohlo nastat už v roce 2015. Dlužno dodat, že již v únoru 2008 byla raketa SM-3 odzkoušena při úspěšném sestřelení družice ve výši 247 km.

Rusko dává jasně najevo, že nekooperativní přístup USA a NATO při budování globální a evropské

protiraketové obrany může vést k tomu, že budou přijata opatření k prolomení systémů fáze III a IV. V lednu přijatý federální zákon Ruské federace o ratifikaci smlouvy s USA o snížení a omezení strategických útočných raket uvádí (Nový START), že si Rusko ponechává právo odstoupit od této smlouvy. Může se tak například stát, jestliže – jak praví čl. 4, odst. 2.2) – „rozestavování systémů protiraketové obrany Spojených států jinými státy nebo skupinou států bude schopné podstatně snížit efektivnost strategických jaderných sil Ruské federace“.

Je zřejmé, že toto téma bude patřit k nejzávažnějším i na summitu NATO-Rusko v květnu 2012 ve Washingtonu.

* * *

Ballistic Missile Defense Review Report, který podepsal ministr obrany USA v únoru 2010, stále předpokládá raketové hrozby z Íránu či od „dalších potenciálních protivníků ze Středního východu“ a Severní Koreje. Jejich případný útok definuje jako „omezený“ a proti takovému je prý protiraketová obrana budována. Tvrdí, že současná architektura protiraketové obrany USA není schopna zachytit „plný raketový útok“, jehož jsou schopny pouze Rusko a Čína – přičemž takovýto útok označuje jako „velmi nepravděpodobný“. Odvolává se pak na prezidenta Obamu a uvádí, že „Rusko a Čína jsou důležití partneři pro budoucnost a Spojené státy budou usilovat o trvalé budování vztahů spolupráce a kolaborace s nimi“.

Zdá se, že současné senzory a antirakety SM-3 nejsou schopné zachytit mezikontinentální balistické rakety na pevné palivo jako je ruský Topol nebo čínské rakety DF-31 and DF-41. Důvodem je krátký čas, po který běží jejich motor. Jenže vývoj se nezastaví a na konci desetiletí už nové typy antiraket schopné zachytit ICBM na pevné palivo mít mohou. Celý globální i evropský protiraketový systém je budován velmi pružně a jeho komponenty jsou neustále zdokonalovány a struktura je zahušťována. V každém případě rozpočtové oddělení ministerstva obrany USA předpokládá, že na výzkum, vývoj, testy a vyhodnocování nových prvků protiraketové obrany bude v letech 2012 až 2016 vynaloženo téměř 31,8 miliard dolarů.

Pak nezbývá než věřit ujištění politiků. Jenže, tohle si přece Sovětský svaz a Spojené státy určily v průběhu kubánské raketové krize v roce 1962. Tehdy Moskva ujišťovala, že své rakety rozmístí na Kubě k obraně Ostrova revoluce; Washington naopak tvrdil, tyto rakety jsou určeny k útoku na Ameriku.

Kdo měl pravdu?

Obě strany.

Tyto rakety měly technickou schopnost pro ob-

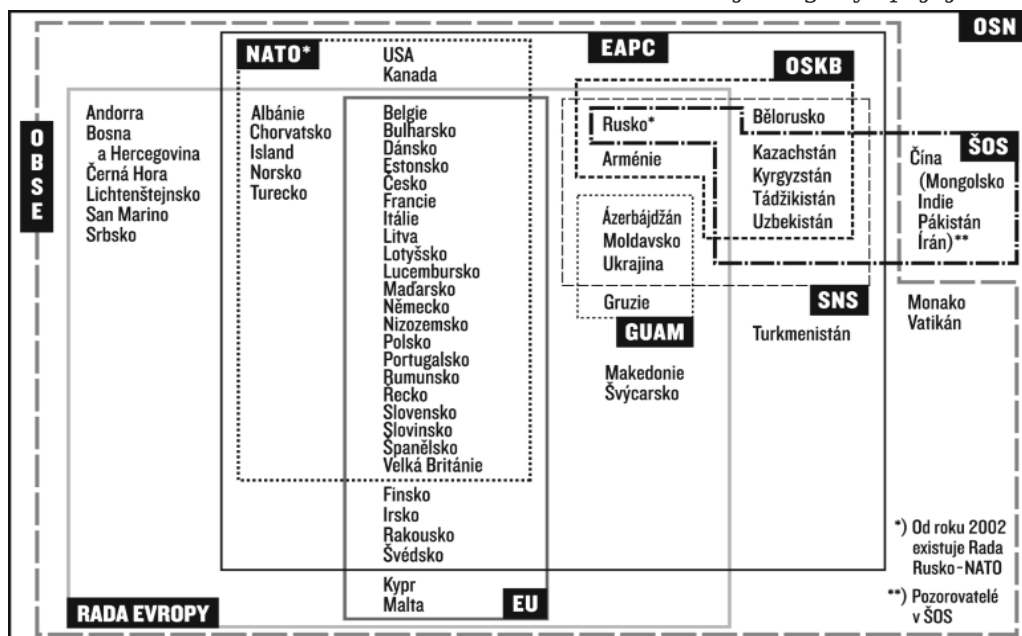
ranu i útok a bylo jen na státnících, jak rozhodnou o jejich užití. Takto je budován i systém globální protiraketové obrany USA či systém protiraketové obrany NATO. Současní představitelé USA proto mohou být přesvědčeni, že jej k útoku nevyužijí – ale může jim věřit voják v ruské nebo čínské uniformě? A když jim uvěří, může spoléhat na to, že noví vládcové Bílého domu po prezidentských volbách budou stejně defenzivní?

Ani Washingtonem odmítané právní záruky nejsou velkou obranou proti nebezpečí, že globální protiraketový systém či regionální systém NATO nebudou použity proti Rusku nebo někomu jinému: smlouvy nebývají vždy dodržovány a mohou být i poměrně snadno vypovězeny, jak to předvedl George Bush ml. v roce 2001, kdy jménem USA jednostranně vypověděl Smlouvu o omezení systémů protiraketové obrany s Ruskem.

Od starověku je známé, že když dva bojovníci mají meče, ale pouze jeden z nich má i štít, je ten se štítem ve výhodě – která ho bude ponoukat využít aktuální příznivou situaci k útoku. Proto druhý bojovník vždy také shání štít, nebo ostřejší a pevnější meč – či nejlépe obé. Což zpětně vyděsí prvního bojovníka a začne se pít po... A takto ve spirále lidstvo spěchá k novým a novým zbraním.

Pojetí obrany podle Elleny Tauschererové, kdy si NATO a Rusko stavějí vlastní protiraketové systémy, znamená vytvářet dvě pevnosti. Dnes budou stát vedle sebe. Zítřka ale mohou stát proti sobě. A povinností vojáků je chystat se na zítřek.

Politicko - bezpečnostní architektura Evropy

OBSE – Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě; EU – Evropská unie; EAPC – Euroatlantická rada partnerství; ŠOS – Šanghajska organizace spolupráce; OSKB – Organizace Smlouvy o kolektivní bezpečnosti; NATO – Organizace severoatlantické smlouvy; SNS – Společenství nezávislých států; GUAM – Organizace pro demokracii a ekonomický rozvoj

Pramen: Mezinárodní politika. 4. vydání. Praha: Ekopress 2010, s. 215.

* * *

Tak, jak se z životopisů Čechů a Slováků vytrátila válka, vkradla se do mnohých myslí iluze, že tak tomu musí být navěky. Nemusí. Válka klepe na dveře pražských i bratislavských státníků s pozoruhodnou pravidelností. Přejmenším dvakrát o ní po listopadu 1989 rozhodovali. Protože účast NATO ve válce vyžaduje souhlas všech členských států, musela pražská vláda souhlasit s bombardováním Jugoslávie v roce 1999; stejně tomu bylo letos, když NATO začalo útok na Libyi – v tomto případě souhlas dala nejen pražská, ale i bratislavská vláda. Zastupitelská demokracie ve střední Evropě funguje tak, že rozhodováním o válce nebyl zatěžován parlament, natož pak lid. To se může odehrát i zítřka.

Protože při rozhodování o vojenských akcích se v Bruselu rozhoduje konsensem, dalo by se předpokládat, že NATO coby nejsilnější vojensko-politické uskupení světa malé státy ochrání i v případě, že se samo dopustí strategických chyb. Nikdo nebude mít možnost jim to oplatit. Takto lze uprostřed Evropy zajistit klid a mír. Jsou tu ale tři problémy:

- Mezinárodních organizací, které pečují o mír v Evropě, je velice mnoho: OSN; OBSE; NATO s velkým přesahem prostřednictvím Rady NATO-Rusko, NATO-Ukrajina či dohodami v rámci programu Partnerství pro mír; Evropská unie; Organizace Smlouvy o kolektivní bezpečnosti; do Evropy svým geografickým rozměrem zasahuje i Šanghajska organizace spolupráce. Když ovšem dojde na lámání chleba, jak tomu bylo například v případě zmíněného bombardování Jugoslávie či při gruzínsko-ruské válce v roce 2008, nejdůležitější orgány spojující například Rusko se Severoatlantickou aliancí prostě nefungují. Nemluvě o OBSE či OSN. Diplomacie selže, nastoupí vojáci – a dveře k jednání se otevírají až poté, kdy vojenské operace uvíznou na mrtvém bodě (Jugoslávie 1999), nebo jedna strana zvítězí (Jižní Osetie 2008). Přes veškerou tragédii těchto dvou válek, příště to může být mnohem horší.

• Dlouhodobé finanční problémy českého i slovenského státu spolu s přesvědčením, že se o tyto malé země někdo postará, vedly k reformám armád, které je učinily bojeneschopnými. V dnešním stavu nedokáží ochránit republiku a nabízí se otázka, zda je nezážit pouze na úrovni účastníků integrovaného záchranného systému. Tím by se strategické zadání konečně stalo jasné,

• Dlouhodobé finanční problémy českého i slovenského státu spolu s přesvědčením, že se o tyto malé země někdo postará, vedly k reformám armád, které je učinily bojeneschopnými. V dnešním stavu nedokáží ochránit republiku a nabízí se otázka, zda je nezážit pouze na úrovni účastníků integrovaného záchranného systému. Tím by se strategické zadání konečně stalo jasné,

nými. V dnešním stavu nedokáží ochránit republiku a nabízí se otázka, zda je nezážit pouze na úrovni účastníků integrovaného záchranného systému. Tím by se strategické zadání konečně stalo jasné,

úspory větší, korupce by byla omezená.

- Delegovat odpovědnost za životní zájmy Česka a Slovenska na mezinárodní organizaci je velké riziko. Popravdě řečeno, jiné řešení ale malé státy nemají. Zůstává jen otázka, jaká je povaha těchto organizací a jaký podíl bezpečnosti zajišťují. Spojenecká smlouva s Francií z roku 1924 ale v Mnichově 1938 Československu nepomohla – přestože její čl. 1 praví, že vlády smluvních stran „se zavazují..., že se budou dohodovat o zahraničních otázkách, jež by byly sto, aby ohrozily jejich bezpečnost a byly na újmu řádu ustanovenému mírovými smlouvami“. Nebylo to kvůli nějaké zvláštní proradnosti Paříže, ale proto, že mocnosti se v kritických situacích rozhodují podle svých zájmů, nikoliv podle svých smluvních závazků.

Ani v NATO neexistuje žádný automatismus spuštění kolektivní obrany. Často vzpomínaný článek č. 5 Severoatlantické smlouvy z dubna 1949 není postaven na mušketýrské zásadě „jeden za všechny, všichni za jednoho“. Pouze předpokládá, že v případě ozbrojeného útoku proti některému z členských států každá z členských zemí NATO „neprodleně podnikne sama a v souladu s ostatními stranami takovou akci, jakou bude považovat za nutnou, včetně použití ozbrojené síly, s cílem obnovit a udržet bezpečnost severoatlantické oblasti“. Pro vstup Aliance do války je nutný zmíněný konsensus. A o vstupu USA do války nerozhoduje bruselská centrála NATO, ale Washington. To podle Ústavy USA znamená, že rozhoduje Kongres. Na otázku, zda USA budou bránit Evropu za cenu rizika ohrožení vlastních zájmů, neexistuje jednoznačná odpověď. Proto v dobách, kdy v Evropě

ještě vládli skuteční stánici se strategikou myslí, rozhodl Charles de Gaulle o vystoupení Francie z vojenské složky NATO a začal budovat vlastní jaderné síly. To platí i v případě protiraketové obrany.

* * *

Výstavba protiraketové obrany se jeví jako nutnost pouze proto, že se opírá o geopolitické stereotypy Západu. Ten nedokáže nalézt jiné způsoby pro jednání s Íránem a Severní Koreou, než výhrůžky - což se povětšinou stává tehdy, když konfrontace někomu vyhovuje. Výsledkem není pouze ztráta schopnosti manévrovat, nemožnost formovat brantovskou „východní politiku“ vůči zmíněným zemím, stavět pověstné Johnsonovy mosty vytvářející podmínky pro vnitřní reformy. Konfrontační postup Západu především vyvolává nové kolo zbrojení, které se přesouvá i do kosmu.

Skutečné zajištění bezpečnosti v současném světě nemá technicko-vojenské řešení. Jediným způsobem, jak si zajistit budoucnost, je kooperace zbavená myšlenkových stereotypů a ideologických předsudků. Pro starý světadíl pak platí, že výrazem skutečně kooperativního přístupu je zapomenout na dočasné zdánlivé výhody a začít vytvářet novou bezpečnostní architekturu celé Evropy. Blížící se návštěva ruského prezidenta Dmitrije Medveděva v Praze bude příležitostí pro diskuse i na toto navýsost závažné téma.

SIPRI Yearbook 2011. Armaments, Disarmament and International Security. New York etc.: Oxford University Press, 2011, s. 157 a 194.

Pramen: European Defense Agency – http://www.eda.europa.eu/publications/11-03-15/National_Defence_Data_in_2009

Viz SIPRI Yearbook 2011. Summary, s. 12 – <http://www.sipri.org/yearbook/2011/files/SIPRIYB11summary.pdf>

Missile Defense Agency: MDA Fiscal Year 2012 Budget Outline, s. 4 – <http://www.mda.mil/global/documents/pdf/budgetfy12.pdf>

Bílý dům – http://www.whitehouse.gov/the_press_office/FACT-SHEET-US-Missile-Defense-Policy-A-Phased-Adaptive-Approach-for-Missile-Defense-in-Europe/

Viz The National Security Strategy of the United States of America. Washington: White House, May 2010.

NATO: Active Engagement, Modern Defence – <http://www.nato.int/strategic-concept/index.html>

US Department of State – <http://www.state.gov/t/us/158733.htm>

Missile Defense Advocacy Alliance – <http://missiledefense.wordpress.com/2011/10/19/u-s-invites-russia-to-measure-missile-defense-test/>

Viz např. The Technical Basis for Russian Concern over NATO Missile Defense. Bulletin Federation of American Scientists – http://www.fas.org/press/_docs/20110526-missiledefense-factsheet.pdf

Российская газета – <http://m.rg.ru/2011/02/01/snv-dok.html>

US Department of Defense: Ballistic Missile Defense Review Report. February 2010, s. IV a 4-5 – http://www.defense.gov/bmdr/docs/BMDR%20as%20of%2026JAN10%200630_for%20web.pdf

Missile Defense Agency: MDA Fiscal Year 2012 Budget Outline, s. 4 – <http://www.mda.mil/global/documents/pdf/budgetfy12.pdf>

Československo-francouzská spojenecká smlouva (1924, 25. leden). In: Dějiny českého státu v dokumentech. Vybral, uspořádal, komentáři a poznámkami doprovodil Zdeněk Veselý. Praha: Nakladatelství EPOCH, 2003, s. 310.

Profesor PhDr. Oskar Krejčí, CSc. (1948) je prorektorem **Vysoké školy mezinárodních a veřejných vztahů Praha**, vědeckým pracovníkem Ústavu politických věd SAV v Bratislavě a učí na Fakultě politických věd a mezinárodních vztahů UMB v Banské Bystrici. Publikoval přibližně dvacet pět vědeckých knih a více než tisíc nejrůznějších studií a článků. Byl poradcem dvou předsedů československé federální vlády.

Pro studijní potřeby svých členů a dalších zájemců vydalo sdružení Res publica, sdružení pro informace (IČO: 65996321, kontakt: publica@publica.cz, 608501792) ve spolupráci s Vysokou školou mezinárodních a veřejných vztahů Praha v září 2011.

Za obsah materiálu ručí autor.

© Res publica, sdružení pro informace a autor, přetisk jen s předchozím souhlasem vydavatele.
Citace jsou možné s uvedením autora a vydavatele.